

Lamiyə Adil qızı İbrahimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kolleç
müəllim
lamiyaibragimova01@gmail.com

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanımaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır. Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsində inkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyun ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafı onları nitq vaxtında formalaşacaq.

Açar sözlər: *nitq, nitq inkişafı, kiçik yaşlı uşaqlar, ilkin yaş mərhələsi*

Lamiyə Adil İbrahimova

On the development of speech issues of kids

Abstract

Language, the most important means of human communication, is a key tool for discovering reality, promoting human spiritual and cultural values, as well as plays a necessary condition role for education and training. Adults also contribute to the development of a child's intellect by developing his speech. The main event of a child's development at an early age is the acquisition of speech. It is important to pay attention to a child by an adult for the modern development of a child's speech. A careful, protective, kind attitude ensures the development of positive emotions and various reactions. Educational influences should always be carried out and focused on all aspects of children's psychological development. Only with comprehensive development will their speech be formed in time.

Key words: *speech, speech development, kids, an early age period*

Giriş

Ənənəvi olaraq dil və nitq psixologiya, fəlsəfə və pedaqogikada psixi inkişafın müxtəlif istiqamətlərinin uzlaşdığı bir düyün kimi nəzərdən keçirilir: təfəkkür, təxəyyül, yaddaş, emosiya. İnsan ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsi olan dil, reallığı kəşf etmək, insanı mənəvi-mədəni dəyərlərini tanımaq üçün əsas vasitə, eləcə də təhsil və təlim üçün zəruri şərt rolunu oynayır.

“Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi və vacib perspektivlər açır. Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir”. (1)

Məktəbəqədər dövrdə şifahi monoloq nitqin inkişafı, uğurlu məktəb təhsilinin əsasını qoyur.

Böyüklər uşağın nitqini inkişaf etdirərək eyni zamanda onun intellektinin inkişafına da töhfə verirlər. Uşağın ilkin yaş mərhələsində inkişafının əsas hadisəsi nitqin mənimsənilməsidir. Nitqin yaranması uşağın bütün zehni proseslərini yenidən qurur və onun inkişafı üçün yeni, qeyri-adi, vacib perspektivlər yaradır. Lakin nitqin mənimsənilməsi dərhal baş vermir, bir sıra mərhələlərdən keçir. Uşağın həyatının ilk ilində nitq olur. Onu digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri – emosional ifadələr, üz ifadələri, daha sonra jestlər, duruşlar, hərəkətlər, səslər əvəz edir.

“Dil öz quruluşuna görə bəşəriyyətin ən mürəkkəb ixtiralarından olmasına baxmayaraq, bütün ölkələrin və xalqların uşaqlarını erkən yaşlarından təəccüblü şəkildə asanlıqla mənimsəyərək

nitqə yiyələnilər və bu proses bütün uşaqlarda başlayır, eyni şəkildə və eyni mərhələlərdən keçir” (2).

Təxminən bir yaşa qədər uşaq ayrı-ayrı sözləri tələffüz edir; iki yaşında iki və ya üç sözdən ibarət cümlələrlə danışıq; dörd yaşına qədər uşaqlar böyüklər kimi demək olar ki, yaxşı danışa bilirlər.

Uşaqlar ilk öncə bir çox keyfiyyətləri özündə birləşdirən sözü bir anlayış kimi tam deyil, yalnız sözün ilkin olaraq onların qavrayışlarında əlaqəli olduğu obyektə xas olan fərdi xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Gələcəkdə təxminən 1 yaş yarım ilə 2 yaş yarımına qədər bu sözdən istifadə təcrübəsi toplandıqca uşaqlar tədricən anlayışın daha dərin, ümumiləşdirilmiş mənasına yiyələnilər. Bu zaman uşaqlar sözləri birləşdirməyi, onları iki və ya üç sözlü kiçik ifadələrə çevirməyi və belə ifadələrdən tam cümlələr qurmağa qədər olduqca böyük yol qət edirlər.

Uşağın həyatının ikinci ilinin ikinci yarısı ətrafdakı insanların davranışlarını idarə etməyə və öz davranışını mənimsəməyə yönəlmiş aktiv müstəqil nitqə keçid ilə xarakterizə olunur. Körpənin 11-ci ayından etibarən prefonemik nitqdən fonemik nitqə keçid də başlayır və bu proses həyatının ikinci, üçüncü, hətta dördüncü ilində də davam edir. Psixoloq, müəllim və dilçi alimlərin araşdırmaları onu deməyə əsas verir ki, erkən yaşlarında dilin səs istiqaməti uşağın diqqət obyektinə çevrilir. (3) yaşına qədər uşaq, bütün sözlərin qrammatik uyğunluğunu təminədən ətraflı cümlələr qurur.

Nitqin qrammatik strukturunun tədricən inkişafı nəticəsində üç yaşına qədər uşaq demək olar ki, sifət və əvəzliyin köməyi ilə mürəkkəb cümlələr qura bilir. Təxminən eyni zamanda, uşağın öz nitq ifadəsinin və başqa bir insanın nitqinin düzgünlüyünə şüurlu nəzarət yaranır.

Həyatının ikinci ilində uşağın ətrafdakı dünyaya marağı kəskin şəkildə artır. Uşaq hər şeyi bilmək, toxunmaq, görmək, eşitmək istəyir. Xüsusilə cisim və hadisələrin adları ilə maraqlanır və hərdən böyüklərə belə bir sual verir: "Bu nədir?" Cavab aldıqdan sonra uşaq hər zaman eşitdikləri ilə kifayətlənmir; o, şübhəsiz ki, adı xatırlamaq istəyir və onu özbaşına təkrarlayır və bir qayda olaraq, çox çətinlik çəkmədən dərhal sözləri əzbərləyir.

Bir il yarımından sonra uşaq şifahi ünsiyyətdə öz fəaliyyətini göstərməyə başlayır və ətrafındakı obyektlərin adlarını soruşur. Əvvəlcə o, bu cür suallar vermək üçün mimika, jest və pantomima dilindən istifadə edir, çox vaxt sadəcə onu maraqlandıran şeyi əli və ya barmağı ilə böyüklərə göstərir və onlardan müvafiq obyekt və ya hadisənin adını çəkməsini gözləyir. Sonra uşağın bir sözlə ifadə olunan sualı jestinə əlavə olunur.

Maraqlıdır ki, əvvəllər bir obyektin adını artıq eşitmiş bir uşaq bəzən ona aid müvafiq sualla dəfələrlə böyüklərə müraciət edir. Əgər valideyn uşağa artıq tanış olan bir obyektə səhv adlandırırsa, uşaq belə bir cavabla kifayətlənmir və düzgün cavab alana qədər sualını təkrarlayır. Belə suallarla azyaşlı uşaq sanki öz biliyini yoxlayır və onu maraqlandıran adları xatırlayır.

Yeni obyektlərlə tanış olan uşaqlar, ilk növbədə, böyüklərə sual verərək, öz funksiyalarını müəyyən etməyə çalışırlar: "Bu nə adlanır?". Belə bir suala cavab olaraq, böyüklər adətən nəinki obyektin adını çəkir, həm də uşağa ondan necə düzgün istifadə edəcəyini göstərir.

Uşaqların nitqində semantik funksiyanın inkişafı sözlərin mənasının müəyyən edilməsi, onların fərqləndirilməsi, aydınlaşdırılması və dildə onlarla əlaqəli ümumiləşdirilmiş mənalardan sözlərlə mənimsənilməsidir.

Nitqin inkişafında xüsusi bir xətt, nitqin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsi, digər insanların davranışlarına nəzarət və özünü tənzimləmə ilə əlaqəlidir. Təxminən 2 yaş yarım ilə 3 yaş arasında olan bir uşaq, xüsusən də bir neçə alternativ hərəkətdən birini seçmək tələbini ehtiva edən bir böyüyün mürəkkəb şifahi göstərişini hələ yerinə yetirə bilmir. Yalnız 3 yaş yarım, bəzən isə 4 yaşa qədər uşaqlarda şifahi göstərişlərin təsiri altında kompleks seçim reaksiyası yaranır.

Üç yaşlı uşağın nitqi əsasən sadə cümlələrdən ibarətdir. Bu yaşdan başlayaraq, gələcəkdə yaşayacağımız xüsusiyyətləri, funksiyaları və həyatında eqosentrik nitqin ilk əlamətləri görünür.

Nitq istehsalında şərtli refleks təzahürü funksiyası böyüklərin müxtəlif mükafatlardan istifadə etməsi uşaqların nitqinin inkişafını sürətləndirir. Lakin bunsuz uşaqda nitqin ümumiyyətlə formalaşmayacağı söyləmək olmaz.

Məlumdur ki, bəzi valideynlər uşağın nitqi mənimsəməsinin ilkin dövründə uzun müddət uşaq üçün əhəmiyyətli olan mükafatlandırma sistemindən bilərəkdən istifadə etmirlər. Bu, ananın və

uşağı əhatə edən digər böyüklərin ümumiyyətlə uşaqlarla ünsiyyətə az vaxt ayırdığı nadir ailələrdə, həmçinin uşaqların bu cür diqqətdən çox məhrum olduğu, məsələn, uşaq evlərində xüsusilə nəzərə çarpır. Buna baxmayaraq, bu şərtlərdə də uşağın nitqi tələb olunan vaxta qədər inkişaf edir.

“Uşaq dili” böyüklərdən birincisi, sözlərin səsi ilə, ikincisi, mənası ilə fərqlənir. Uşağın ilk sözlərinin səs tərkibi böyüklərin sözlərin səs tərkibindən kəskin şəkildə fərqlənir. Uşaq dediyi sözlərin başqa bir xüsusiyyəti onların mənasının orijinallığıdır.

Uşaqların nitqindəki sözlərin heç biri dilimizə düzgün tərcümə oluna bilməz, çünki uşaqlar obyektləri tamamilə başqa cür görür və təyin edirlər. Məsələn, uşaq "kix" sözü ilə müxtəlif əşyaları çağırmağa bilər - pişik, kürk, ana saç, yorğan - bir sözlə, hər şey yumşaq və tüklüdür. Hər bir uşağın inkişafında avtonom uşaqların nitq dövrü var. Bu dövrdə uşağın nitqinin olub-olmadığını söyləmək mümkün deyil, çünki o, sözün "böyük" mənasında nitqi yoxdur və eyni zamanda artıq danışır.

Nitqin inkişafı iki əsas istiqamətə malikdir: sözün passiv (nitqin başa düşülməsi) və aktiv (danışmaq) qavranılması. Adətən passiv nitq aktiv nitqdən əvvəl olur. Müəyyən bir vaxta qədər başa düşülən sözlərin sayı aktiv şəkildə danışılanların sayını xeyli üstələyir. Bəzi uşaqlar üçün isə bu müddət çox uzundur. Uşaq iki yaşına qədər böyüklərin ona söylədiyi hər şeyi yaxşı başa düşə bilər, lakin heç bir söz deməz və ya ümumiyyətlə susar, ya da çıxardığı bəzi səslərin köməyi ilə özünü izah etməyə çalışır.

Uşaq niyə danışmağa başlayır? Söz hər şeydən əvvəl işarədir, yəni başqa obyektin əvəzidir. Bu o deməkdir ki, hər sözün arxasında hansısa obyekt olmalıdır: onun ifadə etdiyi ənənələr, yeniliklər, yəni sözün mənası. Əgər belə bir obyekt yoxdursa, bir il yarım qədər ana və uşaq qarşılıqlı sevginin təzahürləri ilə məhdudlaşsın, ananın uşaqla nə qədər danışmasından və sözləri təkrarlamasından asılı olmayaraq, ilk sözlər deyilməyə bilər.

Ana uşaqla oyun oynayarsa, onun hərəkətləri və eyni oyuncaqlar onların ünsiyyətinin mövzusu (və ya məzmunu) olur. Lakin uşaq həvəslə əşyalarla oynayır, əgər bunu tək başına etməyə üstünlük verirsə, uşağın aktiv sözləri də gecikir: onun obyektin adını çəkməyə, xahişlə kiməsə müraciət etməyə, təəssüratlarını ifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Danışmaq ehtiyacı və vacibliyi iki əsas özündə şərti ehtiva edir: 1) böyüklərlə ünsiyyət ehtiyacı; 2) obyektin adlandırılmasına ehtiyac. Hər ikisi fərdi olaraq hələ söz deyil. Əsas məsələ təkəb danışmaq deyil, uşaqla oynamaq və birgə oyunla bağlı uşaqla söhbət etməkdir. Kublar, piramidalar, toplar, avtomobillər, şəkillər və birlikdə işləyə biləcəyiniz bir çox başqa əşyalar bunun üçün uyğundur. Körplərin təliminin ilk addımı, onun danışmasıdır. Bu proses birbaşa uşaqların beyin inkişafı ilə əlaqəlidir. Valideynlər bu müddətin həyəcanı və sevinci ilə yanaşı övladlarının inkişafını düzgün dəyərləndirə bilərlər (4).

İlk başda körpənin obyektini bir sözlə adlandırmağa ehtiyacı yoxdur. Belə bir ehtiyac yaranmalıdır və bunu yalnız böyüklər edə bilər. Məhz buna görə də bu yaşda uşaqlarla mütləq söhbət etmək, gündəlik hərəkətləri müzakirə etmək və kiçik uşaq şerhləri oxumaq lazımdır.

Sözün mənimsənilməsi prosesində üç əsas mərhələni ayırmaq olar ki, onların hər birinin uşaq üçün öz semantik mərkəzi var. Birinci mərhələdə situasiyanın mərkəzi obyektidir. Uşaq mimik və intonasiya-ekspressiv hərəkətlərlə müşayiət edərək ona yönəlir. İkinci mərhələdə böyüklər situasiyanın mərkəzinə çevrilir. Ona müraciət edərək uşaq müxtəlif nitq və danışmavasiyətlərini sınayır. Obyektini almağa çalışmaq əvəzinə işarə, jestlər, boş kəlmələr (ver-ver-ver) və digər təsir üsulları meydana çıxır. Bu cür davranış böyükləri neytrallıq vəziyyətindən çıxarmaq və diqqətini onun cəhdlərinə yönəltmək məqsədi daşıyır. Ancaq böyüklər "təslim olmur" və düzgün sözü gözləyə, uşaq nəhayət onu tələffüz etməyə çalışır. Üçüncü mərhələdə söz situasiyanın mərkəzinə çevrildi. Uşaq yalnız böyüklərə baxmağa deyil, dodaqlarına diqqət yetirir, artikulyasiyaya diqqətlə baxır. (5). "Danışan", hərəkət edən dodaqların yaxından araşdırılması, uşağın nəinki eşitdiyini, həm də düzgün sözü gördüyünü aydın şəkildə göstərir. Buna görə də, kiçik uşaqlarla danışarkən hər bir səs aydın şəkildə ifadə etmək vacibdir ki, bu səsin necə yarandığı aydın olsun. Bundan sonra sözü tələffüz etmək üçün ilk cəhdlər adətən görünür. Böyüklərlə ünsiyyət qurmadan və onlarla birlikdə oynamaq üçün kifayət qədər ehtiyac olmadıqda ilk sözlər tələffüz oluna bilməz. Uşaqlar yalnız sözü onun diqqətinin obyektinə çevirən bir böyüyün davamlı təsirləri altında sözləri aktiv şəkildə tələffüz etməyə başlayırlar. Buna görə də, bu yaşda körpə ilə daha çox danışmaq, gündəlik işləri müzakirə etmək, kitablar və uşaq mahnılarını oxumaq çox vacibdir.

Uşağın ilk aktiv sözləri həyatın ikinci ilinin ikinci yarısında yaranmağa başlayır. Bu yaşda “nitq partlayışı” baş verir ki, bu da söz ehtiyatının kəskin artması və uşağın nitq marağının artması ilə özünü göstərir. Həyatın üçüncü ili uşağın nitq fəaliyyətinin kəskin artması ilə xarakterizə olunur. Uşaqlar artıq onlara ünvanlanan nitqi dinləyib başa düşməklə yanaşı, onlara ünvanlanmayan sözləri də dinləyə bilirlər. Onlar artıq sadə nağılların, şeirlərin məzmununu başa düşür və böyüklərin ifasında onları dinləməyi sevir. Onlar kiçik şerləri və nağılları asanlıqla əzbərləyir və böyük dəqiqliklə təkrarlayırlar. Onlar artıq böyüklərə öz təəssüatları və yaxınlıqda olmayan obyektlər haqqında danışmağa çalışırlar.

Tərbiyəçinin düzgün rəhbərliyi ilə uşaqların məişət fəaliyyəti də nitqin inkişafının əsas vasitələrindəndir. Bu üsulun üstünlüyü – bir çox uşaqların ünsiyyətə daha asan girdiyi mühitin təbiiliyində, real münasibətlərlə nitqin məzmununun birləşməsi, müəllimin uşaqlarla danışmaq üçün kifayət qədər vaxtının olmasındadır. Məişət işləri (yemək, geyinmə, tualet, gimnastika, gəzinti, yatmağa hazırlaşma) zamanı uşaqların lügət ehtiyatı hədsiz dərəcədə zənginləşir, nitq bacarıqları formalaşır, müəllim də bu zaman bədi əsərlərdən, folklor nümunələrindən geniş istifadə edir. (6)

Yuxarıdakıları ümumiləşdirək demək olar ki, uşaqların nitqinin inkişafında aparıcı rol böyüklərə aiddir: ailədə valideynlər və qohumlar, uşaq bağçasında müəllim. Məktəbəqədər uşağın dili mənimsəməkdə uğuru əsasən böyüklərin nitq mədəniyyətindən, uşaq necə danışdıqlarından, onunla şifahi ünsiyyətə nə qədər diqqət yetirdiklərindən, asılıdır. Böyüklərin nitqi həm səs (səslərin və sözlərin tələffüzü, diksiya, temp və s.), həm də lüğətin zənginliyi, dəqiqliyi baxımından ədəbi dilin, ədəbi danışq nitqinin normalarına sözlün işlənməsinin, qrammatik düzgünlüyü, ardıcılığına uyğun gəlir. Nitqin səs hissəsi (fonetikaya) xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onun çatışmazlıqlarını, məsələn, sözlün istifadəsindəki çatışmazlıqlardan daha pis şəkildə danışanın özü aradan qaldırır.

Həmçinin, uşağın nitqinin müasir inkişafı üçün bir boyuyun ona diqqət göstərməsi vacibdir. Diqqətli, qoruyucu, xeyirxah münasibət qarşılıqlı müsbət emosiyaların və müxtəlif reaksiyaların inkişafını təmin edir. Bu keyfiyyətlər olmadan uşaq sız əlaqə qurmaq, onun nitqini inkişaf etdirmək mümkün deyil. Təhsil təsirləri daim aparılmalı və uşaqların psixoloji inkişafının bütün aspektlərinə yönəldilməlidir. Yalnız hərtərəfli inkişafı onların nitqi vaxtında formalaşacaq.

Ədəbiyyat

1. Safina, L.A. Razvitiye reči rannevo vozrasta / L.A. Safina. – Tekst: neposredstvennyy// Pedagogik: tradici i innovasiya: material VII Mejdunarod. Nauç. Konf. (q. Çelyabinsk, yanvar 2016 q.) – Çelyabinsk: Dva komsomolça, 2016 – S. 35-37 URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/186/9321/>
2. Psixologiya: Uçeb. Dlya stud. vıssh. ped. uçeb. Zavedeniy: V 3 kn. – 4-e izd. – M.: Qumanit. izd. sentr VLADOS, 2003. – Kn.1: Obşıye osnovı psixologii.
3. Uşakova, O.S, Strunina E.M. Metodika razvitiya reči detey doşkolnovo vozrasta obrazovatelnix uşerejdeniy. – M.: Qumanit. izd. sentr VLADOS, 2004].
4. Pedagogika: tradici i inovaçii: material VII Mejdunar. nauç. konf. (q. Çelyabinsk, yanvar 2016q.) – Çelyabinsk: Dva kamsamolça, 2016. – vi 136 s. Razvitiye reči detey rannevo vozrasta Safina Lyubov Aleksandrovna, vospitatel QBOU Şkola №1376 (Moskva)].
5. <https://saglamolun.az/index.php/usagin-saglamligi/24872-1-yasli-usaqlarda-nitq-inkisafi.html>
6. Borodiç A.M. Metodika razvitiya reči u detey. – M.: Prosveşeniye, 1981. 4. Doşkolnaya pedagogika 37].
7. <https://kayzen.az/blog/KamileKazimova/24524/m%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-ya%C5%9F1%C4%B1lar%C4%B1n-psixoloji-x%C3%BCsusiyy%C9%99tl%C9%99ri.html>
8. <https://oratio.az/news/nitq-inkishafi>

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

Göndərib: 07. 03. 2022

Qəbul edilib: 18. 04. 2022